

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐՈՒՄ

Արմեն Շ. Սարգսյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան

Սկսած 19-րդ դարավերջից՝ Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցումն արտացոլվել է ոչ միայն հայ ժողովրդական վիպական և քնարական բանահյուսության մի շարք տեսակներում, այլև տարաբնույթ հուշագրություններում, որոնցից մեկն էլ ժողովրդական տոմարային արտացոլումներն են: Վերջինիս դեպքում ուղիղ կամ միջնորդավորված անձն է իբրև փաստ ներկայացնում ցեղասպանությունն իրագործողի վայրագությունները:

Ցեղասպանական իրողությունների հիշողության փոխանցման տոմարային արտացոլումներն իրագործվում են բանավոր հարցումների՝ տրամախոսության միջոցով: Ժողովրդական ասույթաբանությամբ արտահայտված երկխոսական- հարցուպատասխանական նմանատիպ կառույցները թեմատիկ տարատեսակ դրսևորումներով են հանդես գալիս՝

ա. ծննդյան տարեթվերի տոմարային նկարագրությամբ,

բ. ամուսնության տոմարային ժամանակի փաստարկմամբ,

գ. ցեղասպանության ժամանակ ականատեսի տարիքի վերաբերյալ հարցմամբ և գաղթ-աքսորի արտացոլմամբ,

դ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մատնանշմամբ,

ե. ազգային-ազատագրական շարժման հերոսներին առնչվող դրվագների պատկերմամբ:

Ժողովրդական տոմարի նման արտացոլանքները հիշողության ինքնատիպ և խոսուն պատառիկներ են: Դրանք մատուցվում են որպես ականատեսների, նրանց ժառանգների կամ այլ անձանց կողմից ներկայացվող իրողություններ, որոնք ևս առանձնանում են Հայոց ցեղասպանությունը հավաստող պատմավավերագրական նյութի մատուցման յուրահատկությամբ:

Բանալի բառեր - ժողովրդական տոմար, հուշագրություն, ժողովրդական ասույթաբանություն, ծննդյան տարեթիվ, ցեղասպանական վկայագրեր, գաղթ-աքսոր, ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր:

Հոդվածը ներկայացվել է 10.09.2021: Ընդունվել է տպագրության 25.11.2021:

The article was submitted on 10.09.2021 and accepted for publication on 25.11.2021.

Статья поступила 10.09.2021 и была принята к публикации 25.11.2021.

Ինչպես հղել՝ Արմեն Շ. Սարգսյան, «Հայոց Ցեղասպանության արձագանքները ժողովրդական տոմարում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 2 (2021), 127-137:

How to cite: Armen Sh. Sargsyan, “Echoes of the Armenian Genocide in Folk Calendar,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 9, no. 2 (2021): 127-137.

Как сослаться: Армен Ш. Саргсян, “Отголоски Геноцида армян в народном календаре,” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 2 (2021): 127-137.

Հայոց ցեղասպանության արձագանքները ժողովրդական տոմարում

Հայոց ցեղասպանությունը հավաստող բազմաթիվ փաստարկ-վկայություններ կան, որոնց առ այսօր անդրադարձ չի եղել: Որպես ցեղասպանության հետևանքով հրաշքով ողջ մնացած և բնավեր դարձած արևմտահայության բեկորների՝ կորսված հայրենի երկրի հիշողության պահպանման վկայագրեր՝ ցեղասպանագետ-բանագետների ուսումնասիրությանն է սպասում Հայաստանում և արտերկրում հանգրվանած գաղթականների ու նրանց ժառանգների շրջանում հայրենի բնակավայրերով ու աշխարհագրական անուններով ստեղծված *անձնանունների* (Կարին, Սասուն, Մասիս, Արարատ և այլն) և *ազգանունների* (Սասունյան, Մշեցյան, Էրզրումցյան, Կարինյան և այլն) առկայությունը:

Ցեղասպանության փաստարկ-վկայագրեր են նաև Հայաստանում հանգրվանած արևմտահայության բեկորների հիմնած նոր բնակավայրերի անվանումները (Նոր Ամասիա, Նոր Արտագերս, Նոր Հաճըն, Նոր Արեշ, Աշնակ, Այնթափ, Նոր Արաբկիր, Նոր Բուրանիա, Նոր Զեյթուն, Նոր Մալաթիա և այլն):

Ցավոք, այս վերջին գործառնությունը կրկին իրագործվեց նաև Մեծ եղեռնից 70 տարի անց՝ 20-րդ դարավերջին: Ադրբեջանական վայրագությունների՝ Սումգայիթի, Բաքվի, Գանձակ-Կիրովաբադի, Գյուլիստան-Շահումյանի և այլ վայրերի ցեղասպանական ջարդերից մագապործ արցախահայությունը և նախիջևանահայությունը ևս Հայաստանի Հանրապետությունում հաստատված իրենց նոր բնակատեղիներն անվանակոչեցին կորցրած բնակավայրերի անուններով (Նոր Խաչակապ, Նոր Գետաշեն, Դպրավան՝, Նոր Ազնաբերդ – Զնաբերդ, Գողթանիկ և այլն):

Որպես ցեղասպանության վկայություն՝ կորսված տեղավայրերի բնակչության հիշողության, ազգային ոգու պահպանման և գալիք սերունդներին այդ հիշողությունն ու ոգին փոխանցելու միջոց դարձան նաև ազգագրական տարատեսակ երգ ու պարի խմբերի ստեղծումը, դրանց տրված անվանումներն (Սասուն, Սասունիկ, Տիգրանակերտ, Վասպուրական, Մուշ, Կարին և այլն) ու խաղացանկում ընդգրկված հայրենի բնաշխարհի երգն ու պարը:

19-րդ դարի վերջից մինչև մեր օրերը Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցումն արտացոլվել է ոչ միայն բանահյուսական տարատեսակ ժանրերում, (որքան էլ անհավանական ու տարօրինակ թվա, մինչևիսկ հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում և զվարճախոսություններում (անեկդոտներում²), այլև *ժողովրդական հուշագրություններում*: Եթե մինչև վերջերս հրատարակված տարաբնույթ հուշագրական գրքերում և զանազան ժողովածուներում ընդգրկված նյութերը (իբրև փաստ, իբրև կատարված հավաստի գործողություններ) ներկայացնողը

1 Շամախու շրջանի Մադրասա գյուղից ներգաղթածներն Աշտարակի շրջանում մի առանձին հողակտոր են վերցնում, նոր շեն կառուցում և նախկին բնակավայրի պարսկերեն անվանումը հայերեն թարգմանելով՝ այն անվանում են Դպրավան:

2 Արմեն Շ. Սարգսյան, «Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումները և զվարճախոսությունները որպես ցեղասպանության վկայություններ», *Հայկազեան հայագիտական հանդես* 35 (2015), 543-557:

գերազանցապես ցեղասպանության անմիջական ականատեսն է եղել³, ապա վերջին շրջանում թղթին են հանձնվում նաև նրա հաջորդ սերունդների ներկայացուցիչների վկայությունները:

Ցեղասպանությանն առնչվող սույն թեման վերաբերում է ժողովրդական հիշողության մեկ այլ դրսևորմանը՝ բանավոր հարցումների՝ տրամախոսության միջոցով մեր ժողովրդի ամենաողբերգական ժամանակների մասին առանձին դրվագներ ներկայացնելուն: Այդպիսի հարցուպատասխաններն արտահայտված են ժողովրդական ասույթաբանական կառույցների, տվյալ պարագայում՝ ժողովրդական տոմարի կիրառությամբ: Ցավոք, նմանատիպ դրսևորումները ժամանակին չեն արձանագրվել ո՛չ բանագետների (իբրև ժողովրդական ասույթաբանության ինքնուրույն տեսակ), և ո՛չ էլ ցեղասպանագետների կողմից (իբրև ցեղասպանության արձանագրման ինքնատիպ վկայություններ):

Ժողովրդական տոմարին առնչվող ասույթաբանական նյութեր սկսել ենք գրառել 20-րդ դարի 70-ականների սկզբից: Այդ ժամանակ հարազատներիցս, որպես ինձ հետաքրքրող տարեթվային փաստերին տրվող պատասխաններ, սկսեցի գրանցել ծննդյան տարեթվերին առնչվող ժողովրդական տոմարի տրամախոսական դրսևորումները: Ճիշտ է, կրթություն չունեցող մեր տատիկ-պապիկները դրանք ներկայացնում էին իբրև ժամանակը փաստող բավականին լուրջ հիմնավորումներ, այնուամենայնիվ, տոմարային այդ փաստարկներն իմ և գիտակրթական առաջընթացներին հաղորդակից մյուս ունկնդիրների կողմից ընդունվում և շրջանառվում էին որպես ժամանցի ընթացքում տրամադրություն ստեղծող, ծիծաղ հարուցող գավեշտալի նկարագրություններ:

Նմանատիպ կառույցների մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք դրանցից մի քանի նմուշ: Այսպես՝

Ա. Մի օր Անուշ տատիս հարցրի . // – Նանի, Աշոտ բիծին երբ ա ծնվել: // Բա թե՛// – Աշոտս ծնվել ա խրզի պասին⁴: (ԱՍԾՀ)⁵

Բ. Հայրս մի օր հարցնում է մորը . // – Ա՛յ մեր, ես երբ եմ ծնվել: // – Ասեմ, բալս՛ ջան. դուն Մանիշակի խալըչի (իմա՛ գորգ) թայն ես, – պատասխանում է մայրը՝ ներկայացնելով տղայի ծննդյան «ստույգ թիվը»: (ԱՍԾՀ)

3 Տե՛ս օրինակ Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ*, 2-րդ հրատ. (Երևան, «Գիտություն», 2011), նաև՝ *Օսմանեան բանակի զինուոր Սարգիս Հանիեանի վկայությիւնը*, գրի առաւ Յակոբ Հանիեան, յառաջաբանով եւ ծանօթագրութեամբ հրատարակութեան պատրաստեց Յակոբ Չոլաքեան (Երևան, Էդիթ պրինտ, 2020):

4 Ըստ հորեղբորս՝ Աշոտ Սարգսյանի՝ ոչխարի խուրը Լոռու մարզի Շամուտ գյուղում երկու անգամ է կատարվում՝ աշնանը և գարնանը՝ Մեծ պասից հետո:

5 Այսուհետև ներկայացվող նմուշի մոտ՝ փակագծում, կնշվի (ԱՍԾՀ – իմա՛ Արմեն Շ . Սարգսյանի հավաքածու) համառոտագրությունը, իսկ տողատակում կներկայացվի միայն այլոց սակավաթիվ գրառումները:

Գ. Երբ հարցնում էին տատիս, թե՞ – Երբ են ծնվել երեխաներդ: // Ասում էր. // – Առաջինը՝ մասրակը (իմա՝ զովեշը)՝ ծնավ, Գարասը՝ Էդավ, երկրորդը՝ գնացի թիթենի (իմա՝ աթարի), Էկա, Վաչու Էդավ, երրորդը՝ ղսզախը (վառելիքի՝ աթարի դեզը) բլավ, Շիրինս ծնավ: (ԱՍՇՀ)

Հետագա տարիներին ժողովրդական տոմարի մեր կատարած գրառումների մեջ տեղ գտան նաև այնպիսի նմուշներ, որոնցից շատերը, ճիշտ է, կրկին վերաբերում էին ծննդյան, ամուսնության և այլ տարեթվերին, սակայն դրանք իմ և շրջապատի համար ամենևին էլ ծիծաղ հարուցող զավեշտալի նկարագրություններ չէին, այլ կատարված որոշակի ողբերգական միջադեպերի՝ թուրքական վայրագությունների վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող վավերագրական նյութեր: Գրանցած այդ նմուշները ժողովրդական տոմարի միջոցով Հայոց ցեղասպանության մասին փաստարկող հիշողությունների պատառիկների ասույթաբանական արտացոլանքներ էին:

Ժողովրդական տոմարի տարատեսակ թեմատիկ դրսևորումների մեջ առանձնանում են հատկապես ծննդյան տարեթվերին կամ հարցվող անձնավորության, նրա ընտանիքի անդամների տարիքին, ամուսնությանն առնչվող այն վկայագիր-վավերագրերը, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի ամենաողբերգական ժամանակներին՝ ցեղասպանությանն ու տարագրությանը, երբեմն էլ՝ ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին և ազգային ազատագրական շարժման հերոսներին:

Հայրենիքից բռնի տեղահանվածներն ու նրանց ժառանգները «պայծառ տխրությամբ»⁶ են հիշում դրանք և վերապատմելով իրենց շրջապատում՝ այդ հիշողությունը փոխանցում են գալիք սերունդներին: Ջարդեր ու ցեղասպանություն արտացոլող ասույթաբանական կառույցներում զանգվածային կոտորածները ժողովրդական տարատեսակ «անվանումներով» են հանդես գալիս: Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի իրագործած ջարդերը՝ 1894-1896 թթ. տարիներին պարբերաբար իրագործված հայերի զանգվածային առաջին կոտորածները ստացան *համիդյան ջարդեր*, *համիդյան կոտորածներ* անվանումները: Այդ ոճրագործությունները հայոց ժողովրդախոսակցական լեզվում և ժողովրդական տոմարի ասույթաբանական կառույցներում արձանագրվել են *առաջին դրթալ*⁷ բառակապակցությամբ:

– *Քեսապցի տատիս երբ հարցրի.*

Երբ ես ծնվել:

Ասավ՝

Առաջին դրթալին: (ԱՍՇՀ)

Իսկ իրթիհատականների կողմից կազմակերպված Ադանայի կոտորածը ժողովրդի

6 Լեզվաբան Ռաֆայել Իշխանյանի՝ Վահան Տեղյանի պոեզիային տրված բնորոշումն է:

7 *Առաջին դրթալ* – առաջին կոտորած: Խոսքը 1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կողմից կազմակերպած զանգվածային կոտորածների մասին է, որին զոհ են գնացել ավելի քան 300000 հայեր, 100000-ը բռնի իսլամացվել է, իսկ 100000-ը ստիպված տարագրվել է տարբեր երկրներ:

մեջ ամրագրվել է *մեծ դթայ* կամ *Ադանայի դրթալ*⁸ բառակապակցությամբ: Հայերի կոտորածները փաստարկող նմուշներից մեկում ասացողն իր ծնվելու տարեթիվը ներկայացնում է ցեղասպանության իրագործման կոնկրետ վայրը (Ադանա) և իր՝ *գրկի էրեխա* լինելը մատնանշելով:

– *Քեսապցի տատիս մի օր էլ հարցրի.*

Տա՛տ, երբ ես ծնվել:

Ասալ.

– *Ադանայի դրթալին գրկի էրեխա էի:* (ԱՄՇՀ)

Մեր գրառումներից մեկում ամուսնության տոմարային ժամանակը ներկայացնելիս ասացողն իբրև տարեթիվ ոչ միայն Ադանայի կոտորածն է մատնանշում (նախորդից՝ 1894-96 թթ. համիդյան կոտորածների ժամանակի հետ չնույնացնելու համար վերջինս անվանում է *մեծ դթայ*), այլև դրան հաջորդած շուրջ մեկուկես տասնամյակի մեծեղեռնյան անցուդարձերի և անձնական կյանքի հակիրճ նկարագրությունն է տալիս՝ խոսքն ամփոփելով հետեղեռնյան անձնական իրավիճակի ժողովրդական պատկերավոր նկարագրությամբ:

– *Երբ ես ամուսնացել, – հարցնում էին պապիս:*

– *Մեծ դթայից հետո (իմա՝ 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո):*

Գացի Ադանա՝ գործ փնտրելու, խելոք տղա էի, տուն-տեղ չունեի, բերին ամուսնացրին, գեշ էր: Եղեռնին ունեցվածքը կորցրինք, 21-ին հետ եկանք, մինչև 23-ը Կիլիկիան պարսպվեց:

«Մալը գնաց, մեյմունը մնաց», – ասում էր պապըս կնոջ ունեցվածքը կորցնելուց հետո: (ԱՄՇՀ)

Հայոց ցեղասպանությունն իրագործող ոճրագործների՝ իրենց կարծիքով «արդարացրած» քայլը պատերազմի գոտուց հայությանը իբր հեռացնելու գործողությունն էր, որը պետականորեն անվանվեց *աքսոր*, իսկ ժողովրդի շրջանում՝ *փախեփախ*: Այն իրագործվում էր հստակ և ծրագրված. տղամարկանց բանակ գորակոչելու պատրվակով առանձնացնում էին և խումբ-խումբ ոչնչացնում, իսկ անպաշտպան մնացած ծերերին, կանանց ու երեխաներին քշում Դեր Զորի անապատներ:

Մեր գրառած նմուշներից մեկում Եղեռնից մազապուրծ 91-ամյա կինն իր ծննդյան տարեթիվը որոշակի չի կարող ասել և այն ներկայացնում է ըստ քրոջ վկայության, այսինքն՝ *փախեփախի* տարին, ասել է, թե՛ աքսորի տարին, քանի որ ինքը գրկի էրեխա է եղել այդ *գուլումի* ժամանակ:

8 *Ադանայի կոտորածը* վերաբերում է 1909 թ. ապրիլի 1-4 և 12-14-ին Ադանայի և Հալեպի նահանգների հայ բնակչության զանգվածային ջարդերին: Այդ կոտորածներին գոհ գնաց շուրջ 30000 մարդ, որից ավելի քան 20000-ը՝ Ադանայի վիլայեթում: Ավերվեցին և հրկիզվեցին տասնյակ հայաբնակ քաղաքներ ու գյուղեր:

– Ո՞ր թվին ես ծնվել, – հարցնում եմ 91-ամյա Մարիամ տատին:

Ասավ.

– Փախեփախի տարին: Էդ վախտ մի քանի ամսական եմ էղե, 14 տարեկան քուրճս ինձ գրկած փախել, էդ զուլումի միջից փրկել ա: (ԱՍՇՀ)

Ժողովրդական տոմարում Հայոց ցեղասպանությունն արտացոլվել է ականատեսի տարիքի վերաբերյալ հարցմամբ և գաղթ-աքսորի արտացոլմամբ, որտեղ բնութագրվում է ցեղասպանվող ժողովուրդն իր գիր-գրականության և քրիստոնեական հավատքի հանդեպ ունեցած նվիրվածությամբ.

Քեսապցի տատիս երբ հարցնում էի.

– Տատի՛, քանի տարեկան էիր կոտորածների ժամանակ:

Ասում էր.

– Տարեկանը չգիտեմ, բայց հիշում եմ՝ ավետարանը մեջքիս կապեցին ու ճամփա ընկանք... (ԱՍՇՀ)

Հայ ժողովրդական տոմարում ցեղասպանությունն արտացոլվել է նաև *բազմաստիճան կառուցվածքով հարցուպատասխանային ասույթաբանության միջոցով*: Այս դեպքում ասացողը փորձում է ժողովրդական ծիսակարգերից մեկի՝ տվյալ պարագայում՝ հարսանիքի ժամանակ կատարված սպանության, առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելու, զորահավաք հայտարարելու, հայոց ազգային ողբերգության՝ աքսոր-տարագրության և բնության որոշակի ժամանակահատվածին առնչվող փաստարկների մատնանշում-թվարկմամբ ամբողջացնել մարդկանց հիշողության վրա խոր հետք թողած իրադարձությունները.

Երբ քեսապցիին կհարցնեին՝ երբ ես ծնվել, կըսեր.

– Գանլը կելին (իմա՝ արյունոտ հարսի) հարսանիքին⁹ երկրորդ օրը:

Կըսեն՝

– Հարսանիք երբ եղավ:

– Փոր Սահտեն¹⁰ դարձին ութերորդ տարին էղավ (իմա՝ 1928 թ.):

– Փոր Սահտեն երբ ելաք:

– Սաֆարպիրլկեն¹¹ վեց տարի ետք:

9 Գարատուրանում այդ հարսանիքի ժամանակ չորս մարդ է սպանվել, դրա համար էլ ժողովրդի մեջ այն հիշվում է «արյունոտ հարսի հարսանիք» արտահայտությամբ:

10 Փոր Սահտ – Պորտ Սաիդ, գաղթակայան՝ Եգիպտոսում՝ Սուեզի ջրացքի ափին, ուր հավաքված էին Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակիցները, իսկ ավելի ուշ՝ մինչև 1920 թ., այլ վայրերից եկածները:

11 Սաֆարպիրլիկ - արաբերեն՝ *սեֆեր* (ճամփորդել) + *բերլիք* (միասին, միություն): Սեֆերբերլիքը հայ ժողովրդի համար 1914 թվականի ընդհանուր զորահավաքն է: Օգոստոսի 1-ին սկսվել է պատերազմը, հաջորդ օրը Սեֆերբերլիք է հայտարարվում, որը նշանակում էր պարտադիր զորահավաք: Արաբների մոտ էլ է փոխվում բառի իմաստը՝ նշանակելով սով, սովամահություն: Լիբանանում և Սիրիայում Սեֆերբերլիքը գործածվում է իբրև սովի հոմանիշ: Հայերը տարագրության ճամփին էին մահանում,

– Սաֆարայիրիկը երբ եղավ:
– Թալանդին¹² վեց տարի ետք (իմա՝ 1915 թ.):
– Թալանդը երբ եղավ:
– Ծովու թաղը թուրք կոտուկեր (տարբ.՝ շերամը նոր որդը կթափեր), – այսինքն՝
գարնան առաջին օրերին¹³: (ԱՄԾՀ)

Հ. Չոլաքյանի հաղորդած տոմարային մեկ այլ վկայության մեջ ոչ միայն մատնանշվում է Եգիպտոսի Պորտ Սահդն ու այնտեղ տեղակայված հայ գաղթականը, այլև այդ դժնդակ ժամանակներում Քեսապի քսորայալներին սատար կանգնած Գարատուրան գյուղի Տեր Պետրոս քահանա Արքահամյանը, որը «Ամմանի մեջ մեկ գիշերուան մեջ երեսուն աղջիկ պսակեց՝ հայ քրիստոնեայի արարողութամբ, որ թուրքի ձեռքը չիյնան»¹⁴.

Գաղթականներից մեկը կպատմե.

– Մեր պսակին ատենը Տեր Պետրոսը որ հայտարարեց՝ պիտի վերադառնան, առաջին պատիկը ծնավ:

– Երբ ծնավ առաջին պատիկը:

– Փոր Սահտեն դառնալուց այսքան ժամանակ ետք:

Ի դեպ, այդ հավաքական պսակների մասին վկայված է նաև «Օսմանեան բանակի զինուոր Սարգիս Հանիեանի վկայութիւնը» գրքում. «Երբ հայերը տեսան, որ թուրքերը հայ աղջիկներին տանում են, սկսեցին հայ երիտասարդներին կանչել եւ ասել՝ որ ով կարողանայ փրկել մի հայ աղջկայ, դա կը նշանակի, որ փրկում է հայ ժողովուրդը, գալիք սերունդը»¹⁵:

Մեր մեկ այլ գրառման մեջ էլ Հայոց ցեղասպանությունն արտացոլվել է ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մատնանշմամբ: Ասացողն այնպիսի հպարտությամբ է ներկայացնում պապի ձեռքը բռնած Մուսալեռ բարձրանալը, ասես ինքնապաշտպանական կռիվների խիզախ մասնիկներից մեկն էլ ինքն է եղել.

Թոշակի անցնելիս պապիս հարցնում են.

– Հայրիկ, թիվըդ գիտե՞ս:

Ասում ա.

– Թիվը չգիտեմ, բայց Մուսալեռի հերոսամարտին պապիս ձեռք բռնած Մուսալեռն էինք բարձրանում...: (ԱՄԾՀ)

Լիբանանի և Սիրիայի արաբները՝ սովից:

12 Թալանդ – թալան, կողոպտու: Քեսապի բարբառում թալան բառին դ է ավելանում: Խոսքը 1909 թ. տեղի ունեցած խոշոր թալան-ավերածության մասին է:

13 Ասացող՝ հայագետ Հակոբ Չոլաքյան: Լսել է գարատուրանցի հրաշալի ասացող Ջանտ Սաղդյանից: Այս և հաջորդ նմուշի ծանոթագրությունները Հ. Չոլաքյանին են:

14 Յակոբ Չոլաքեան, Քեսապ, Գ. հատոր (Հալեպ, 2004), 498:

15 Օսմանեան բանակի զինուոր, 77-78:

Ժողովրդական տոմարային դրսևորումների մեջ քիչ չեն ազգային-ազատագրական շարժման հերոսների, մասնավորապես Զորավար Անդրանիկի անվան մատնանշմանը նմուշների գրառումները.

– Պապի, – մի օր հարցրի մեր հարևանին, – հիշում ես՝ երբ ես ծնվել:

Ասավ.

– Թիվը չեմ հիշում, բայց Արագն անցնելիս Անդրանիկը գրկել ա ինձ ու ձիով անց ա կացրել մյուս ափը (2-3 տարեկան է եղել-ասացող): (ԱՍԾՀ)

Ժողովրդական տոմարի ասույթաբանական նմանատիպ դրսևորումներում Անդրանիկը հայության համար ներկայանում է նաև ժամանակի ձևաչափի այնպիսի առանձնահատուկ դերով, ինչպես, ասենք, Քրիստոսը (*Քրիստոսից առաջ– Քրիստոսից հետո*)՝ իբրև մարդկության հին ու նոր ժամանակների բաժանարար գիծ: Այսպես. թիֆլիսյան իր բնակարանում բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը հարցնում է Թիֆլիսի հայկական որբանոցներից մեկի 14-ամյա սան Վաղարշակ Երիցյանին (ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցին).

– Լսե՛լ ես Անդրանիկի անունը:

– Այո, շատ եմ լսել...

– Ահա՛, նա ինքն է, մեր Անդրանիկը:

– Մայրս ասում էր, որ ես ծնվել եմ «Անդրանիկի կովից մի տարի առաջ»...

– Անդրանիկի ո՞ր կովից, Անդրանիկն այնքան կոխվներ է ունեցել, – բացականչեց Թումանյանը ծիծաղելով...¹⁶:

Ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված և Հայաստանում հանգրվանած տարեց գաղթականներին ծննդյան վկայական տալու և կենսաթոշակ նշանակելու համար պետական մարմինների աշխատակիցները հաճախ էին դժվարությունների առաջ կանգնում, քանի որ նրանցից շատերը չգիտեին իրենց կամ իրենց զավակների ծննդյան տարեթվերը:

Տեղերում ստիպված հանձնաժողովներ են ստեղծվում և փորձում ճշգրտել տարեցների ծննդյան տարեթվերը:

«Հիշում եմ, մորս պատմածը, – գրում է գաղթական սասունցու թոռ Մելանյան, – թե ինչպես էր նա *ծննդական* տալու համար Էրզրից գաղթած իր մորը սովորեցրել ասել նրա ծննդյան թիվը, բայց այդպես էլ խեղճ տատս չէր կարողացել թիվը ճիշտ ասել ու առաջացրել էր նրան «քննողների» ծիծաղը»: Իսկ հանձնաժողովում ընդամենը հարցրել էին.

– Մայրի՛կ, ո՞ր թվին ես ծնվել:

Ասեմ, լսո՛ւ. հազար ութը հարի՛ր ու... հարի՛ր, – պատասխանել էր Մեծ Զոցոն

16 Վաղարշակ Նորենց, *Հուշեր և արձագանքներ* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1968), 23:

և զարմացել, թե ինչ սխալ բան ասավ, որ բոլոր «քննողները» սկսեցին ծիծաղել...: (ԱՍՇՀ)

Մեր գրառումներում ծննդյան տարեթվերին վերաբերող տոմարային մեկ այլ, այսպես ասած, հանելուկային «փաստ» կա, որի վերծանում-բացատրությունն առեղծված է մնացել նույնիսկ գաղթական տատի թոռների համար.

Սաթեն տատըս Վանի Այգեստանից էր, ամուսինը՝ Վանի ափին գտնվող Էսփիշ գյուղից: Գաղթից հետո հիմնավորվել էին Երևանում: Մի օր հարցնում են Սաթեն տատիս.

– Մարդըդ որ թվին ա ծնվել, Սաթեն տատ: // Ասում է. // – Յոթաբբիների էրկուշաբբի:

– Ո՛րն է Յոթաբբիների էրկուշաբբին, մինչև հիմա էլ մեզ համար հանելուկ է մնացել, – ասում է ասացողը՝ գրականագետ Արևիկ Աբրահամյանը: (ԱՍՇ)

Այսպիսով՝ վերը ներկայացված ժողովրդական տոմարի տարատեսակ արտացոլանքները Հայոց ցեղասպանության հիշողության ինքնատիպ և խոստուն վկայության պատառիկներ են, որոնց միջոցով մեկ անգամ ևս վերահաստատվում են թուրքերի կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ պետականորեն պարբերաբար իրագործած մեծագույն ոճրագործությունները: Դրանք, որպես ականատեսների կամ նրանց ժառանգների ու հարազատ-մտերիմների կողմից ներկայացվող իրողություններ, առանձնանում են ոչ միայն ասույթաբանական տեսակային ինքնատիպ կառուցվածքով, այլև ցեղասպանությունը հավաստող պատմավավերագրական նյութի մատուցման յուրահատկությամբ:

ECHOES OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN FOLK CALENDAR

Armen Sh. Sargsyan

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The transmission of the memory of the Armenian Genocide has been reflected not only in a number of types of Armenian folk epic-lyrical folklore, but also in various memoirs, one of which has been the folk calendar. In the latter case, the person directly or through the mediator allegedly presents the atrocities of the perpetrators of the Armenian Genocide.

Calendar reflections on the transmission of the memory of Genocide realities are made through oral inquiries. Dialogical-interrogative structures expressed in these folk sayings come in various thematic manifestations:

- a. with a calendar description of birth dates,
- b. with the argument of the calendar time of marriage,

- c. with survey of the age of an eyewitness during the Genocide, reflecting the deportation/exile,
- d. pointing to the self-defense heroic battles,
- e. through episodes related to the heroes of the national liberation movement.

The folk calendar is original, eloquent fragments of memory. They are presented through eyewitness-survivors', their relatives' or other persons' accounts, as a unique historical and documentary material certifying the Armenian Genocide.

Key words: folk calendar, memoirs, folk sayings, dates of birth, genocide certificates, migration-exile, self-defense battles.

ОТГОЛОСКИ ГЕНОЦИДА АРМЯН В НАРОДНОМ КАЛЕНДАРЕ

Армен Ш. Саргсян

*Институт археологии и этнографии национальной академии наук
Республики Армения*

РЕЗЮМЕ

Передача памяти о Геноциде армян нашла отражение не только в ряде видов армянского народного эпико-лирического фольклора, но и в различных мемуарах, одним из которых являются отражения этих воспоминаний в народном календаре.

Календарные размышления о передаче воспоминаний о реалиях Геноцида производятся посредством устных запросов. Подобные диалогически-вопросительные структуры, выраженные в народных поговорках, имеют различные тематические проявления:

- а. с календарным описанием дат рождения,
- б. с аргументом календарного времени заключения брака,
- в. возраст очевидца во время Геноцида, отражающий изгнание,
- г. указывая на самооборонительные героические бои,
- д. с изображением эпизодов, связанных с героями национально-освободительного движения.

Отражения – подобные народному календарю – это оригинальные, красноречивые фрагменты памяти. Они представлены как факты, приведенные очевидцами, их наследниками или другими лицами, отличаются уникальностью изложения исторического и документального материала, подтверждающего Геноцид армян.

Ключевые слова: народный календарь, воспоминания, народные поговорки, даты рождения, свидетельства о геноциде, переселение-ссылка, самооборонительные бои.

REFERENCES

- Ch'olaqian, Yakob. *Քիսիւնք*, Գ. հատոր [Qesap, Volume 3]. (Aleppo, 2004);
Sargsyan, Armen. *Հայ ժողովրդական երգիծական մանրամասնումները եւ*

զվարճախոսությունները որպես ցեղասպանության վկայություններ [Armenian Folk Satirical Short Stories and Humorous Sketches as Evidence of Genocide]. *Haygazian Armenological Review* 35 (2015): 543-557;

Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, 2-րդ հրատ. [Armenian Genocide. Testimonies of Eyewitness Survivors, 2nd edition]. Yerevan: Gitutyun, 2011;

Ch'olaqian, Hakob (compl.). *Օսմանեան բանակի զինուոր Սարգիս Հանիեանի վկայությունը, գրի առաւ Յակոբ Հանիեան* [The Testimony of Ottoman Soldier Sarkis Haniyan, written by Hagop Haniyan]. Yerevan: Edit Print, 2020;

Norents', Vagharshak. *Հուշեր և արձագանքներ* [Memoirs and Responses]. Yerevan: Hayastan, 1968.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Արմեն Շ. Սարգսյան, ք.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ գրականության և բանահյուսության փոխառնչության հարցեր, մանկական բանահյուսություն, մանկական զվարճախոսություն, հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներ և զվարճախոսություններ (անեկդոտներ), հայ ժողովրդական ստապատումներ և այլն:

Էլ. փոստի հասցե՝ armensargg@gmail.com

Armen Sh. Sargsyan, Ph.D. in Philology, Leading researcher at Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia.

Research fields – interrelations of literature and folklore, children folklore, children's entertaining, Armenian folk satirical stories and anecdotes, Armenian folk poetry, etc.

E-mail: armensargg@gmail.com

Армен Ш. Саргсян, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – вопросы взаимосвязи литературы и фольклора, детский фольклор, детские развлечения, армянские народные сатирические рассказы и анекдоты, армянские народные лжесказания, и т.д.

Эл. почта: armensargg@gmail.com